

A Hóman–Mályusz ügy

Az alábbi forrásközlemény Hóman Bálint és Mályusz Elemér 1942 elején kibontakozott konfliktusának legfontosabb dokumentumait tartalmazza. A két vezető történész közötti összeütközés Mályusznak az *Egyedül Vagyunk* hasábjain megjelent, *Az utolsó órában* című cikksorozata miatt robbant ki.¹ Az 1942-ben könyv alakban is napvilágot látott cikksorozatban Mályusz az általa már a harmincas évek elején megalapított népiségtörténeti iskola nevében követelte az egész magyar történettudomány népi elven történő átszervezését. A támadás fő célpontja az akkori kultuszminiszter, Hóman Bálint, aki a népiségtörténet vezető teoretikusa szerint miniszteri működésének ideje alatt ennek az átszervezésnek egyik legnagyobb akadályozója volt. Az alábbi dokumentumokból kiderül, hogy Mályusz legfőbb sérelme, s ezzel cikksorozata megírásának mozgatórugója az volt, hogy 1941-ben, a Teleki Pál Tudományos Intézet megszervezésének idején, az Országos Levéltárban folyó felvidéki településtörténeti kutatások munkatársait be kívánták olvasztani az újonnan felállított intézetbe.²

Részlet Hóman kari beadványából, melyben a kari bizottság elbírálását kérte Mályusznak az *Egyedül Vagyunk*-ban ellene intézett támadása ügyében.³

¹ Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Bp., 1942.

² Hogy Mályusz cikksorozata valóban Hóman ellen irányult, azt bizonyítja önéletrása is, melyben így vall a keletkezés indítékairól: „Támadásomat teljes egészében Hóman ellen központosítottam. Azt tudtam — Sztálingrád előtt voltunk —, hogy minden baloldal felől jövő kritika csak malmára hajtaná a vizet, hiszen ő, mint jobboldali politikus foglalta el helyét Gömbös kormányában és ilyen minőségében tartotta is meg. Ha Szekfűhöz csatlakozom és a polgári szellemtörténet szemszögéből nézve bírálom történetírói kvalitásait, ezzel csak erősítem helyzetét a nemzetbarátok szemében. A német győzelemre számító hivatalos politikával szemben Szekfű és egész irányzata gyenge támogatást ígért Szekfű betegsége miatt is, de mert a történettudomány szervezetének hivatalos fórumait — Történelmi Társulatot, Akadémiát, Országos Levéltárat — mindenkor lenézte, s velük szemben újságírók, a Boldizsár Ivánok, Gogolák Lajosok, Katona Jenők társaságában keresett és talált neki való szövetségeseket, amivel szemben én mindig intézményekhez köve lítottam a magyar történetírás fejlődését, változatlanul nem tudott magához vonzani. Szándékom úgy körvonalazódott, hogy a népiségtörténet szemszögéből nézve megvizsgálom valamennyi művelődési intézményünk és történettudományunk kapcsolatát, és az áttekintés során egymás után rámutatok Hóman mulasztásaira... Nem akartam igazságtalan lenni, de feljogosítottam érezttem magamat Hóman alapvető cinizmusa láttára — ami oly élesen megkülönböztette őt Klebelsbergétől —, hogy rámutassak a kor politikai gondolkodásában és frazeológiájában oly nagy szerepet játszó népiesség az ő mulasztásai következtében nem jutott be történettudományunkba, s így, ha korszerűek akarunk lenni, nélküle kell reformokat megvalósítani.”

Mályusz önéletrását hagyatékának gondozója, Soós István bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezúton mondok ezért köszönetet.

³ Hóman beadványa az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának (a továbbiakban: OSZK Kt) Hóman-hagyatékában Fond 15/45, Mályusz Elemér és Hóman Bálint közötti ellentétrel kapcsolatos iratok (1932–1942) illetve a magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

„A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Tekintetes Bölcsészeti-tudományi Karának
Budapesten

Mályusz Elemér egyetemi ny. r. tanár f. évi január hó 22-i kelettel hozzám intézett és A/ alatt tisztelettel mellékelt levelében, valamint 1941. évi december hó 27-i kelettel Deér József egyetemi ny. r. tanárhoz, a Magyar Történettudományi Intézet igazgatójához intézett és B.3/ alatt mellékelt levelében, s végül az *Egyedül Vagyunk* c. folyóirat 1942. évi január hó 15-én megjelent cikkének E/ alatt mellékelt részében — ez utóbbi esetben nevem megemlítése nélkül, de a cikk számos olvasója szerint reám célozva — engem személyemben, tudós becsületemben és miniszteri minőségemben egyaránt súlyosan sértő inszINUÁCIÓKKAL, SÖT A MINŐSÍTETT RÁGALMAZÁS büntetőjogi fogalma alá eső gyanúsításokkal illetett, s ezeknek az alátámasztására a valósággal homlokegyenest ellenkező állításokat kockáztatott meg.

Mályusz tanár úrnak ez az eljárása, tekintettel mindkettőnk közhivatali állására is, nézetem szerint a legsúlyosabb megítélés alá tartozik, s ezért elhatároztam, hogy magamnak minden törvényes eszköz felhasználásával elégtételt veszek. Mivel azonban hasonló ügyeknek nyilvános bírói tárgyalása kétségkívül kárára válnék a magyar tudományosságnak és annak a tiszteletreméltó testületnek is, amelynek Mályusz Elemér az én utódomként jelenleg tagja, helyesebbnek véltem, hogy mielőtt más lépést tennék miniszteri felügyeleti hatáskörben, s úgyis mint a Karnak volt tagja és tiszteletbeli doktora, a Tekintetes Karhoz forduljak, hogy Mályusz tanár úr eljárását elbírálja s bölcs állásfoglalásával neki is módot adjon súlyos hibájának nyilvánosság előtt teendő férfias jóvátételére.

A Tekintetes Kar tájékozódását megkönnyítendő kénytelen vagyok az előzményeket, a sértések és gyanúsítások alapjául szolgáló tényállást kissé hosszabban ismertetni.

Mályusz Elemér A/ alatti levelében saját 'tanítványi hűségének', 'hálájának', 'ragaszkodásának' kissé célzatos kihangsúlyozása mellett vele és vállalatával szemben tanúsított 'sértő', 'bizalmatlan', 'érdeklődést nem mutató', sőt 'az általa teremtett munkaszervezet szétrombolására, legsajátabb tudományos tervei kisajátítására' irányuló magatartásomról panaszkodik, s kijelenti, hogy 'velem szemben minden eszközzel, ami csak rendelkezésére áll, meg kell védenie a népiségtörténetet'. Az *Egyedül Vagyunk* c. folyóirat f. évi január 1-i számában megjelent és D/ alatt mellékelt cikkében pedig azt állítja, hogy a népiségtörténeti kutatás megszervezésére '1931-ben tett javaslata ha nem részesül teljes visszautasításban, de számottevő pártfogásban sem', amivel ismét csak nekem tesz szemrehányást, mert hiszen javaslatát is elém terjesztette annak idején.

Ez állításokkal szemben meg kell állapítanom, hogy bár én tanítványaimtól hálát, hűséget, ragaszkodást soha nem vártam, csupán becsületes munkát, ezt elősegítendő, tanári hivatásomból — meggyőződésem szerint — önként következő kötelességemhez képest érdemesnek tartott tanítványaimat, s köztük Mályusz Elemért

Kéziratárának (a továbbiakban: MTA Kt) Hajnal István hagyatékában (Ms 5383/140) található.

is igyekeztem pályájukon támogatni és tudományos munkálkodásukat teljes megértéssel előmozdítani. Mályusz Elemért, mikor magántanári előadásaimnak szorgalmas hallgatója volt, tanításaimmal és tanácsokkal segitettem. Első művéről a Századok 1921–1922. évi folyamában elismerő bírálatokat írtam,⁴ s mivel a történeti földrajz új módszerének kidolgozására és alkalmazására irányuló szándékát ismertem, a Magyar Történelmi Társulat által kezdeményezésemre és szerkesztésemben megindított kézikönyv keretében fiatal kora ellenére is őt bíztam meg Magyarország történeti föld- és néprajzának megírásával. Mikor néhai gróf Klebelsberg Kunó az Országos Levéltár státusát újjászervezte és fiatal történettudósokat óhajtott oda kinevezni, Domanovszky Sándor egyetemi tanár úrral együtt Mályuszt is kinevezésre ajánlottuk, aki így hajlamának és képességének megfelelő hivatali elhelyezkedéshez, s a gyűjteményegyetemi státus kialakításakor valamennyi kortársánál kedvezőbb ranghelyhez jutott.⁵ 1930-ban ugyancsak valamennyi kortársát megelőzően ajánlottuk Domanovszkyval és másokkal együtt Mályuszt a M. T. Akadémián megüresedett tagsági helyek egyikeére levelező tagnak. 1934-ben Domanovszky és Szekfű professzorokkal történt megbeszélés után, s a Tekintetes kar javaslata alapján, igen súlyos társadalmi és tudó-

⁴ Hóman recenziója Mályusz: *Turóc megye kialakulása* című doktori értekezéséről, Századok, 1921–22. 556–563.; Megjegyzendő, hogy Hóman — Domanovszky Sándorral együtt — 1921-ben támogatta Mályusznak a Lukács Krisztina alapítványhoz benyújtott pályázatát. Mályusz pályázatának címe: "A tótság letelepedése Magyarországon a középkorban." Ez bizonyos fókig az Országos Levéltárban (a továbbiakban: OL) folyó kutatások előzményének is tekinthető. Vö.: Akadémiai Értesítő, 1921. 104–106.

⁵ Hóman és Mályusz a húszas évek elején is közeli, munkatársi viszonyban voltak egymással, amire bizonyíték egymással folytatott levelezésük is. Ezek egyikében Hóman a Gazdaságtörténeti Szemle munkatársai közé kérte fiatalabb kollégáját. Mályusz válaszában kifejtette, milyen témájú cikkeket szeretne megírni.

"Tárgya a XVIII. sz-i magyarországi csatornatervek ismertetése volna (jórészt a helytartótanács levéltárából), amelyek néha csak jóakarató, a többségénél gondolkozóbb emberek tervezgetései, néha azonban már a közeli megvalósuláshoz is majdnem eljutottak. Természetesen a nyomtatásban megjelent javaslatok egyidejűleg, a folytonos láncba beállítva, kellőleg tárgyaltának... e tervek, amelyek folytonosan oly sok s különböző állású embert foglalkoztattak, bizonyítják, hogy az egész közgazdasági élet érezte, hogy a folyton rohamosan növekedő forgalom lebonyolítására valami hathatós eszközt kell találni. Ők a meglévő víziutak tökéletesítésére gondoltak: nálunk csak tervek maradtak, nálunknál fejlettebb országokban (Franciaország) sok meg is valósult. Végre a vasút feltalálása egyszerre segített a régi bajon... Ez a dolgozatomban azonban nem lenne mégsem végcél, hanem leginkább azt szeretném vele kapcsolatban megvizsgálni, hogy a közlekedés története hogyan helyezhető el a történeti földrész kereteiben?"

"Egy másik későbbi dolgozatomban Magyarország, helyesebben ennek egyes kisebb területei népességének gyarapodását szeretném megvizsgálni, s természetesen főleg a középkorra valami stabil arányszámot megállapítani. A városi lakossággal, mivel erről meglehetősen sok külföldi munka szól nem, hanem a földművelő elemmel volna kedvem foglalkozni. Egy pár kísérletet disszertációmban is próbáltam már tenni, de egy alapos utánajárást és hosszas számítgatást igénylő összefoglaló dolgozat megírása még sok munkába s még több időbe fog kerülni. Még egy egyszerű, tisztán informatív kérdést szeretnék feltenni: van-e már a magyarországi urbáriumok (főleg az 1526. előttről megmaradt) kiadására valami javaslat, ter... stb., foglalkozik-e valaki ilyen gondolattal? Ez azonban csak ártatlan érdeklődés."

OSZK Kt Fond 15/1021. Mályusz Hómanhoz írt levelei.

mányos tényezők előttem kifejezett aggályai ellenére is egyetemi tanári kinevezésre terjesztettem elő, hogy képességeit saját volt tanszékemen fejthesse ki, s így őt utódommá választva a legnagyobb bizalommal ajándékoztam meg, ami tanár részéről tanítványnak juthat.

Hasonló megértéssel karoltam fel Mályusz Elemér 'legsajátabb tudományos terveit' és 'az általa teremtett munkaszervezetet', melyeknek 'szétrombolásával' és 'kiszájtásával' vádolja munkatársaimat és rajtuk keresztül engem is. A Magyar Történet-tudomány Kézikönyve keretében neki juttatott megbízással, melynek — sajnos — Mályusz 20 év óta mind a mai napig nem felelt meg, módot kívántam neki adni, hogy a Kézikönyv célkitűzésében foglalt szavakkal élve: 'az előtanulmányok fogyatékosága miatt a jövő kutatás irányát és feladatát kijelölő vázlatos feldolgozás' keretében fejthesse ki módszerét és terveit. Tíz esztendővel később A magyar történetírás új útjai c. műben⁶ — az Egyedül Vagyunk hasábjain kifigurázott szellem-történeszek társaságában írt tanulmányában s előttem éloszóval és írásban is kifejtett javaslatai alapján néha gróf Teleki Pál segítségével — s nem helyette vagy vele szemben — megszereztem számára néhai Darányi Kálmán államtitkártól a miniszterelnökség anyagi támogatását, s ugyanakkor ugyancsak Telekivel együtt eljártam a M. T. Akadémia akkori elnökénél és főtitkáránál is, hogy e nagy jelentőségűnek ígérkező munkálatot az Akadémia vegye kiadóként gondozásába a nemzeti célok előmozdítására rendelt Vigyázó-Alapítvány terhére.

Az eredeti elgondolás szerint a támogatást nyújtó hatósági szerv kívánságára 'Magyarság és Nemzetiség' címmel jelölt 'népiségtörténeti' kiadványsorozat keretében a felvidéki vármegyék település- és népiségtörténeti anyaga Mályusz vezetése alatt álló külön munkaközösség által öt-tíz év alatt lett volna feldolgozandó, s tervbe vétetett a keleti, majd a déli részek település- és népiségtörténeti feldolgozása is. E munkaközösség támogatására a miniszterelnök 1932. május 10-én 8000 pengőt utalt ki avval az ígérettel, hogy a munka megfelelő előrehaladása esetén hasonló összeget fog évről évre rendelkezésünkre bocsátani.⁷

⁶ Vö.: *A magyar történetírás új útjai*. Bp., 1931.

⁷ Hómannak az OL-ben folyó kutatások megszervezésében játszott szerepét dokumentumok is igazolják. 1932. április 14-én az alábbi levelet intézte Mályuszhoz.

"Kedves Barátom!

Múltkori megbeszélésünk kapcsán az összes illetékes tényezőkkel sikerült a nagy munkálat ügyében érintkezést találnom, s nehogy hallgatásomat félremagyarázd, már most sietek az eredményt közölni.

1./ A miniszterelnökségen a legnagyobb rokonszenvvel fogadták és karolták fel a tervet, mint a kormány beavatkozásától teljesen független tudós munka tervét.

2./ A munkálatok Általad javasolt szerény javadalmazásához szükséges összeg biztosítva van, e tekintetben két oldalról is kaptam ígéretet, az egyik oldal az Akadémia, hol a főtitkár úr a legnagyobb lelkesedéssel üdvözlöi a vállalkozást.

3./ A kultuszminiszter és Szily államtitkár úr elfogadták propozíciómat oly formában, hogy egyelőre beosztás formájában kerülne a budapesti egyetemre, s ottan végeznéd a munka irányítását. Az egyetemen Domanovszkyval és Szekfüvel is tisztáztam a dolgot, hajlandók a javaslat megtételére. Az egyetlen akadály a szegedi egyetem. Ezért Szily legközelebbi látogatása alkalmával beszélni fog Veled, s e megbeszélés alapján az ottani faktorokkal is, hogy akadályt ne állítsanak a szép és jelentős nemzeti érdekű terv megvalósításának útjába."

A munkaközösség kialakításakor a Mályusz által kiszemelt ifjú tudósok száma nem lévén elegendő a terjedelmes munkát gyors lebonyolítására, volt hallgatóim közül több fiatalembert ajánlottam figyelmébe, köztük a szerinte 'rákényszerített' Oszetzky Dénest és Belitzky Jánost, akiket, félévén át hallgatóim lévén, szorgalmas és megbízható kutatóknak véltem. (Közbevetőleg megjegyzem, hogy Oszetzkyt, akit Mályusz renitenskedéssel vádol, nem doktorátus nélkül neveztem ki — mint Mályusz állítja levelében — az Egyetemi Könyvtárhoz, hiszen doktori diplomája 1935. III. 27-én kelt, az Egyetemi Könyvtár segédőrévé pedig 1935. VII. 10-én neveztem ki az Egyetemi Tanács javaslatára: arról pedig, hogy Belitzky a Vigiliában megtámadta Mályusz módszerét, csak most értesültem Mályusz leveléből.) Nem kívánok kiterjeszkedni arra, mi volt az oka a munkaközösség lassú és késedelmes munkájának,

Hóman levele az MTA Kt még feldolgozatlan Mályusz-hagyatékában található. A megalakulás körülményeihez még hozzátartozik, hogy Mályusz, mint ez egy 1931. március 18-i keltezésű Hómanhoz írt leveléből kiderül, kezdetben nem akarta vállalni az OL-ben folyó munkálatok vezetését. Részlet a levélből:

"Mélyen tisztelt Méltóságos Uram!

Kissé utánagondolva rövid telefonbeszélgetésünknek, bátor volnék utólag figyelmedet felhívni, hogy a szóban levő munkát Paulinyi vagy Pleidell is éppen olyan jól, vagy még jobban elvégezhetné, mint én. Az elsőnek hivatali állása is olyan, hogy ilyesféle munkák egyenesen ügykörébe tartoznak... Mindezen súlyos aggályok dacára természetesen készséggel állok rendelkezésedre, ha úgy találsz, hogy a munka nemzeti szempontból annyira fontos, hogy feltétlenül szükséges az én közreműködésem."

Ugyanezt vonakodását erősíti meg egy 1932. május 30-i levelében is:

"Engedd meg, hogy szóljak végre a kérdésnek engem érintő vonatkozásairól is. Én hajlandó voltam ugyanannyi fizetésért, mint amennyit — ha akarom — esetleges semmittevésért Szegeden kapnék, Pesten két ember munkáját végezni: előadásokat tartani és levéltárban dolgozni. Ezt az utóbbit minden honorárium nélkül végezném, egyedül abból a meggyőződésből, hogy magyar érdekből szükség van arra. Ez az álláspontom Szegeden és Pesten is azt a téves nézetet keltette, mintha nekem ez a levéltári munka valami személyes passzióm volna. Itt úgy tárgyalják, mintha személyemnek szóló különös kegy, jóindulat jele volna, ha szabadságnak.

Bizonyára így gondolja Szily is, legalább abból, hogy eszébe sem jutott, hogy nekem is beszéljen a kérdésről — az utolsó este magamnak kellett két percre hozzá tolakodnom — erre kell következtetnem. Ez a félreértés engem nagyon bánt. Nekem a felvidéki kérdésnél vannak érdekesebb problémáim, félig vagy háromnegyed részben kész dolgozataim a XV–XVI. sz-i magyar társadalomtörténetről és a XVIII. sz-i felvilágosodásról. A türelmi rendeleten pl. harmadik éve dolgozom, s az anyag szinte teljesen együtt van, igen jó szerződés biztosítván az azonnali megjelenését s hozzá a honorárium is számottevő. Mindezt hajlandó voltam a magam egyéni érdekeim ellenére félretenni, s hozzálátni egy másik munkához, amely nekem nem hoz sem dicsőséget, sem honoráriumot, mert mindkettő a levéltáriaké."

OSZK Kt Fond 15/1021; Mályusz ugyanakkor egy Domanovszky Sándorhoz írt 1933. december 11-i keltezésű levelében arról panaszkodik, hogy Hóman nem mutat igazi érdeklődést az ügy iránt:

"Nem hallgathatom el — írja levelében Mályusz —, hogy a kiadás kérdése is egyre aktuálisabb lesz, továbbá, hogy mi történjék azokkal, akik — most már nem előreláthatólag, hanem egészen bizonyosan — nem készülnek el 1934 nyarára munkájukkal. Engem aggaszt azoknak a sorsa éppen úgy, mint azon megyéké — valami revíziós tárgyalás lehetőségére gondolva —, amelyek nem megfelelő kezekben vannak. Sajnos a miniszter úr öxcellenciája nem mutat érdeklődést az ügy iránt, audiencián még mindig nem méltóztatott fogadni, s amint előrelátható, nem is fog." MTA Kt Domanovszky-hagyaték, Ms 4526/250.

egynehány munkatárs renitenskedése s az én érdeklődésem hiánya, avagy a munkákat vezetőjének tévedései-e? Csupán annyit állapítok meg, hogy Mályusz ezért is engem kíván felelőssé tenni, viszont a munkatársak egy része az ő magatartásával és leki-csinylő modorával okolta meg elkedvetlenedését. Tény az, hogy én 1932 októberétől kezdve miniszterként nem foglalkozhattam a munkákat közvetlen gondozásával és ellenőrzésével, nevemet is csak Domanovszky határozott kívánságára engedtem az első kötetben feltüntetni. De a részemről miniszteri kinevezésem alkalmával erre felkért Domanovszky Sándornak sem igen volt módjában — nyilván Mályusznak leveléből is kivilágoló túlzott érzékenysége miatt — a munka irányításába közvetlenül befolylnia. Szepepe csak a közvetítésre szorítkozott Mályusz és a miniszterelnökség között, s ennek eredményeképpen 1935. I. 25-én újabb 2000, majd 1937. IV. 24-én 3210 pengőt szerzett a vállalkozásnak. Az eredetileg tervbe vett évi 9000 pengő segély ugyanis nem volt folyósítható, mert a munka igen lassú ütemben haladt előre. 1937-ben csupán egy kötet jelent meg, Szabó István kiváló monográfiája Ugocsa megyéről,⁸ 1941-ben készült el Gömör vármegye feldolgozása, Ila Bálint munkája,⁹ melynek céljaira még ma is rendelkezésre áll a Magyar Nemzeti Múzeum gazdasági hivatalánál 1550 pengő az említett 13 210 pengő segélyből, miután az író tiszteletdíjára a múlt év utolsó napjaiban újabb 10 000 pengőt utalványoztam ki, most már az újonnan alapított Teleki Intézet javadalmá terhére.

A Teleki Intézet megszervezése alkalmával tervbe vettem mindazoknak a tudományos vállalkozásoknak a támogatását és a velük való együttműködést is, amelyeknek célkitűzése beleillik az Intézet átfogó és széleskörű célkitűzésébe. Ezért 1941. szeptember 9-én magamhoz kérttem Ligeti Lajos egyetemi tanár urat, az Egyetemi Magyarágkutató Intézet igazgatóját és Mályusz Elemér tanár urat, a Magyarság és Nemzetiség, valamint a Településtörténeti Értekezések szerkesztőjét, hogy velük a kooperáció és a támogatás kérdését megbeszéljem. A megbeszélés eredményeképpen mindkettejüknek kilátásba helyeztem a rendszeres támogatást elnöki javadalmam terhére, s az 1941. évi javadalomból tüstént kiutaltam a már említett 10 000 pengőt Ila Bálint művére. Felhívtam őket, hogy ha bármilyen nehézség merülne fel, személyesen forduljanak hozzám, de egyidejűleg megbíztam Deér József és Kniezsa István egyetemi tanár urakat, hogy az együttműködés módozatait Mályusszal előzetesen megbeszéljék, s annak eredményéről nekem jelentést tegyenek, hogy azután szeptember 9-i ígéretemhez képest az ügyet Mályusszal letárgyalhassam. Deér és Kniezsa a B. 1–7/ alatt mellékelt levélváltás szerint a tárgyalást megejtették, s annak eredménytelenségéről nekem január hó 9-én jelentést is tettek, mely jelentést január 21-én vettem kézhez. Bár Mályusz Elemér Deér Józsefhez intézett december 15-i és december 27-i levelében a valóságnak meg nem felelő tényállításokat kockáztatott meg, s az utóbbi levelben egyenesen fenyegető hangon támadt Deér igazgatóra, s avval vádolja, hogy 'egyszerűen birtokába kívánja venni az ő módszerét és el kívánja vonni a begyakorolt munkatársakat', engem pedig avval vádol, hogy a pénz elvonásával kívánom az ő munkáját akadályozni, Deér kifogástalanul udvarias levelében kérte Mályuszt újabb tárgyalásra, hogy vele a C/ alatt másolatban mellékelte

⁸ Szabó István: *Ugocsa megye*. Bp., 1937.

⁹ Ila Bálint Gömör megye című művének végül csak a 2. kötete jelent meg 1944-ben.

tervezet alapján megállapodást létesítsen, Mályusz január 9-én erre a levélre is elutasítóan felelt. Én ennek ellenére újabb levelet intéztem hozzá, arra kérve, hogy hivatalomban keressen fel az ügyek megbeszélése céljából. Ugyanakkor az A/ alatt mellékeltem levelet kaptam.

E levél vétele után értesültem arról, hogy Mályusz Elemér egyetemi tanár a közte és köztem, illetőleg megbízottaimmal folytatott szóbeli és írásbeli tárgyalások folyamata alatt még november hóban — a jelenlevők közül többeket megbotránkoztató modorban — éles támadást intézett ellenem az Evangélikus Tanáregyesületben, majd pontosan a levélváltással egyidőben két cikket írt az Egyedül Vagyunk c. folyóirat január 1-i és 15-i számaiban, s azokban a nevek említését a napisajtó egyes termékeiből jól ismert alattomos módszerrel óvatosan elkerülve, különféle aljasságok elkövetésével vádolt meg név szerint meg nem nevezett 'szellemtörténészeket'. Ezek közül a kijelentések közül csupán egyet idézek, amely teljesen kimeríti a minősített rágalmazás tényálladékát, mivel bebizonyulta esetén azt, akire vonatkozik, méltán és igazságosan közmegevetésnek tenné ki s — legalábbis az én tisztult etikai felfogásom szerint — a közéletből és a tudománytól leendő visszavonulásra kényszerítené az illetőt. Az E/ alatt mellékeltem hiteles szöveg szerint ugyanis Mályusz Elemér a szellemtörténetről elmélkedve azt írja, hogy 'még egyes társadalmi egyesületek is napirendjükre tűzték a kérdések megvitatását, amivel kétségtelenül nagy szolgálatot tettek egy-két szellemtörténésznek, főleg annak, aki értette a módját, hogy magának tulajdonítsa az úttörés dicsőségét, noha egész írói működése minden volt, csak nem szellemtörténeti beállítottságú és tőkét kovácsoljon politikai érvényesüléséhez'.

Mályusznak, noha már néhány hete tudomása van arról, hogy ezt a kijelentését reám vonatkoztatják, mindeddig nem volt meg az erkölcsi bátorsága ahhoz, hogy a nyilvánosság előtt félreérthetetlenül kijelentse, kire vagy kikre vonatkoznak ezek a gyanúsító állítások, s hogy ha valóban reám vonatkoznának, ezért a durva rágalomért engem férfiasan megkövessen. Így tekintettel arra, hogy a szellemtörténeti irány jelentkezésével egyidőben sokat emlegetett 'átértékelés' fogalmának magyarázatát — aminek elmulasztásával vádolt mindannyiunkat cikkében — az F/ alatt mellékeltem idézet tanúsága szerint egy előkelő társadalmi egyesületben most 12 esztendeje éppen én kísértem meg, tekintettel továbbá arra, hogy a szellemtörténeti vizsgálatokra alakult Minerva Társaság alapítói közül csak hárman foglalkozunk gyakorlati politikai kérdésekkel s csupán ketten 'érvényesültünk' politikai téren, tekintettel végül arra, hogy történetírói pályám első felében én foglalkoztam a szellemtörténettől távol álló gazdaságtörténeti kérdésekkel, nem csodálható, hogy ezt a gyanúsító megállapítást igen sokan ma is reám vonatkoztatják...

A Tekintetes Kar elé terjesztett ügy az én ügyem, de emellett — meggyőződésem szerint — az egész magyar tudományosság és az Egyetem ügye is. Ezért kérem, szíveskedjék tárgyilagosan elbírálni és velem közölni, vajon a Tekintetes kar fölfogása szerint Mályusz Elemér egyetemi tanár úrnak itt ismertetett eljárása összeegyeztethető-e a közszolgálati és tudományos etikával, az egyetemi tanári méltósággal és a mindannyiunkra kötelező tárgyilagosság szellemével."

Hóman beadványához csatolta Mályusznak 1942. január 22-i keltezésű hozzá írt levelét, melyben a népiségtörténet szorgalmazója szemére vetette, hogy aka-

dályozta az Országos Levéltárban 1932-ben megkezdett munkálatokat, sőt a Teleki Intézetbe való beolvasztással munkaszervezetének szétrombolására törekedett.¹⁰

„Kegyelmes Uram!

A Deér József tanár úr és csekélységem közt 1941. december 15. és 1942. január 9. közt váltott összesen hat darab levélnek a másolatát bátor vagyok Nagyméltóságod elé, azonban nem mint miniszter, nem is mint a Teleki-intézet elnöke, hanem mint a Magyarság és Nemzetiség c. akadémiai sorozat egyik szerkesztője elé terjeszteni.

Legyen szabad egyszersmind néhány felvilágosítással szolgálnom az előzményekre vonatkozóan. 1932-ben Nagyméltóságodat azért kértem fel, hogy legyen a megítélesem szerint elodázhatatlan felvidéki munkálatok patrónusa, mert egyrészt a magam és barátaim háláját, ragaszkodását is ki akartam fejezni, másrészt pedig egy történeti célkitűzésű munka védnöki tisztét helyénvalóbbnak láttam egy historikus, mint más tudományszak művelőjének kezébe helyezni, bármily érdeklődést is tanúsított Shotwell professzor 1931-i látogatása alkalmával a kérdés iránt boldogult gr. Teleki Pál.¹¹ Amily nagy örömmel töltött el annak idején Nagyméltóságod kedvező döntése, éppen oly hamar — de mégis későn — észre kellett vennem, hogy Nagyméltóságod azt, amit egyik kezével ad, a másikkal mindjárt vissza is veszi. Reám kényszerítette olyanoknak a munkaszervezetbe való felvételét, akik iránt nem volt bizalmam, s midőn alkalmatlanságuk, mint Oszetzky Dénes esetében, bebizonyosodott, a remítenskedőknek védelmet nyújtott. A fegyelmet semmiképpen sem erősíthette a fiatalok körében a látvány, hogy ugyanez az Oszetzky Dénes doktorátus nélkül is alkalmazást nyert az egyetemi könyvtárban, társának Belitzky Jánosnak a könyve elé pedig Nagyméltóságod írt előszót, noha ő a Vigiliában a nyilvánosság előtt kompromittálni

¹⁰ MTA Kt Ms 5383/142.

¹¹ Teleki Pál 1932-ben Shotwell amerikai professzor látogatása után írt egy feljegyzést Mályusz számára. Ebben tájékoztatta, hogy a Carnegie-alapítvány igazgatója nagy érdeklődést tanúsított a szlovák-magyar nyelvhatárra vonatkozó kutatások iránt:

„Magyarország Shotwellt ebből a szempontból annál is inkább érdekelte, mert nemcsak, hogy tipikus átmeneti területet látott itt maga előtt, amelyen Kelet és Nyugat kulturális és politikai hatásai megmérköztek egymással, s e kölcsönhatásban jelentősen egyedülálló és maradandó történeti egyéniséget teremtettek: hanem ezenfelül a történeti Magyarország területe egészen kivételes országútrja és gyűjtőmedencéje volt a különböző népelemeknek, amelyek itt hosszú időn át békés egységben megfértek egymással.”

Teleki szerint Shotwellt különösen az érdekelte, hogy melyek voltak azok a tényezők, amelyek e régiót egységgé formálták és békében tartották. Három kérdést tartott fontosnak: milyen volt a középkori Magyarország politikai szervezete, hogyan alakult a központi hatalom és az önkormányzatok viszonya; az egyes társadalmi osztályok valamint a különböző népcsoportok közötti viszony. Ez utóbbin belül felkeltette érdeklődését az a tény, hogy az Erdélyi Fejedelemség támogatta a román kulturális törekvéseket, s kutatásra méltónak tartotta a városok német polgársága és a magyar nemesség közötti viszony, valamint a nyelvhatár változásának problémáit is:

„...a néphatár mentén vegyesajkú községek és területek népének társadalmi és kulturális kapcsolata: a nyelvi kérdés áthidalása a községi közigazgatásban, a iskolában, a templomban, a vásártéren stb. Ezzel kapcsolatban merül fel a nyelvhatár változásainak nagy problémája, amellyel tudomásom szerint már régebben behatóan foglalkoznak magyar tudósok.”

Teleki feljegyzése az MTA Kt Mályusz-hagyatékában található.

próbálta munkánkat.¹² Az sem maradhatott sokáig rejtve előttünk, hogy Nagyméltóságod éveken át egyszer sem érdeklődött, hogyan is halad a munka, rajtam pedig adandó alkalommal, mint a levegőn néz keresztül. Mindebből joggal arra kellett következtetniök, hogy Nagyméltóságodnak nincs bizodalma a vállalkozás iránt. Amidőn Nagyméltóságod miniszteri kinevezése után Domanovszky Sándort, megkérdezésemet is feleslegesnek tartva, a munkálatok feletti felügyelettel megbízta, mint azt Domanovszky Sándornak megmondottam, azonnal le akartam köszönni megbízatásomról. Sajnos akkorra már úgy alakultak a viszonyok, hogy a lemondás az akadályok elől való meghátrálást jelentette volna, s arra a következtetésre adott volna alkalmat, hogy a program kivihetetlen. Feladatomnak ettől fogva azt tekintettem, hogy az első kötet megjelenítésével bebizonyítsam a munka életrevalóságát. Szabó István Ugocsa megyéje valóban el is némította a gáncsoskodókat, a tudományos siker azonban Nagyméltóságod bizalmát nem ébresztette fel a vállalkozás irányában. Engem pedig továbbra is annyira semmibe vett Nagyméltóságod, hogy még az első kötethez írt előszavamnak a megfogalmazására sem tartott alkalmasnak, hiszen kéziratomra Nagyméltóságod saját kezűleg jegyezte fel ceruzával: Írta: Domanovszky Sándor. (Ő azután a nevért kiradírozva adta vissza máig meglévő kéziratomat.)

Tapasztalataim arról győztek meg, hogy odaadó szolgálatom, amelyet a tanítvány hűségével végeztem, nem képes Nagyméltóságodban a népiségtörténeti kutatás iránt érdeklődést kelteni. Így kénytelen voltam rászánni magam, hogy a jövőben Nagyméltóságod nélkül fogok cselekedni. Amidőn településtörténeti értekezéseim kiadására sor került,¹³ már nem jutott eszembe, hogy Nagyméltóságodtól kérjek támogatást. Mégis midőn ez értekezésekre figyelmes lett Nagyméltóságod, 1941 tavaszán róluk is, meg terveimről is tájékoztatót kért, a közeledés által felébresztett bizalommal írtam azt meg, elfelejtve a sértő magatartást, amelyet Nagyméltóságod 1940. július 15-én, az erdélyi album ügyében tartott megbeszélésen tanúsított. 1941. szeptember 9-én Nagyméltóságod, bár semmit sem kértem, sok mindent ígért. A fejlemények azonban igen hamara rácaffoltak az ígéretekre, mint a levélváltásból is kitűnik. Nagyméltóságod két megbízottja, Deér és Kniezsa urak, arra hivatkoztak, hogy a felvidéki megyék népiségtörténeti feldolgozását azért kell a Teleki-intézetnek kezébe venni, mert az én vezetésem alatt semmi sem történt. A nevezett urakkal nekem soha semmi bajom nem volt, igen jó baráti viszonyban voltunk, ennél fogva fel kellett tennem, hogy a kijelentés, valamint minden további ténykedésük, amely az együttműködést akadályozta, az általam teremtett munkaszervezet szétrombolása, leg-sajátabb tudományos tervem kisajátítása, mind Nagyméltóságod akaratából történik.

Ha Nagyméltóságod nekem szeptember 9-én ilyesfélélt mondott volna: Tudja, hogy sok vesződségem volt a felvidéki munkával, most, hogy megalapítja a Teleki-intézetet, szívesen levenné rólam a terhet, adjam át Deér és Kniezsa uraknak, hadd le-

¹² Vö.: Belitzky János: *A magyar helytörténetírás problémái*. Vigília, 1935/2.

¹³ Mályusz tanítványainak doktori disszertációiról van szó, melyek 1938 és 1943 között jelentek meg Település- és Népiségtörténeti Értekezések címmel. A sorozatban összesen nyolc disszertáció látott napvilágot. Minderről lásd Steven Béla Várdy: *Modern hungarian historiography*. New York, 1976. (a továbbiakban: Várdy) 248-249.

gyen intézetüknek valami komoly programja, noha ők még doktori értekezéseiket írták, amikor az én tervem készen volt, — ha így beszélt volna Nagyméltóságod, biztosíthatom, örömmel adtam volna át a munkakört és szívesen segítettem volna át Nagyméltóságod megbízottjait tanácsaimmal az első akadályokon. Az az elbánás, amelyben Nagyméltóságod engem részesített, arra kényszerít, hogy a leghatározottabban szembeszálljak intézkedéseivel és a népiségtörténetet Nagyméltóságoddal szemben is megvédjem. Minden eszközzel, ami csak rendelkezésemre áll, mert itt most már többé nem személyi érdekről, egyéni sérelmek türelmes elviseléséről van szó.

Abban a reményben, hogy soraim megkönnyítik Nagyméltóságod számára az ügyek áttekintését, maradok Nagyméltóságod

Budapesten, 1942. január 22-én.

alázatos szolgálja
Mályusz Elemér¹⁴

Mályusz Hómanhoz intézett leveléhez mellékelte a Történettudományi Intézet igazgatójával, Deér Józseffel 1941 decemberében folytatott levélváltását. A levélváltás tárgya, hogy a Deér vezette intézet átveszi Mályusz munkaszervezetének munkatársait, s az esedékes béketárgyalásokra felkészülve dolgozza fel a szlovák-magyar nyelvhatár alakulását. Mégpedig — Mályusz munkatervével ellenkezőleg — nem megyéenként, hanem tájegységenként és az újkorra korlátozva.

Mályusz egy Deér Józseffel 1941. december 15-én folytatott megbeszélésükről:¹⁴

„Kedves Barátom!

Bizonyára te is hasznosnak, sőt szükségesnek véled, hogy az október 2-i beszélgetésünk alkalmával létrejött megállapodást írásban megörökítsük, és ezzel mindennemű félreértésnek elejét vegyük. Kérnélek tehát, légy szíves aláírásoddal, esetleg megfelelő záradékkal ellátva visszaküldeni jelen levelem másolatát, amelyben megállapodásunkat pontosan megfogalmazni igyekszem.

Mint hangsúlyoztam, mind a 'Magyarság és Nemzetiség' című sorozat, amelynek szerkesztését a Magyar Tudományos Akadémia bízta rám, mind a 'Település- és népiségtörténeti értekezések' című sorozatot, amely tanítványaim disszertációit tartalmazza, továbbra is fenntartom. Az első, mint a megjelent Szabó István-féle kötet s a közvetlen befejezés alatt álló Ila Bálint-féle munka, egy-egy magyarországi megye tüzetes feldolgozását fogja hozni a magyarság megtelepedésétől Mária Terézia koráig bezárólag. Mégpedig nemcsak oly megyékét, amelyeken a szlovák-magyar nyelvhatár húzódik keresztül, hanem kelet-magyarországi és dunántúli megyékét is, megfelelően eredeti programomnak. A disszertációk, tanszékem jellegének megfelelően, lehetőleg középkori tárgyú témákat fognak feldolgozni, azonban nem kizárólagosan, mint a

¹⁴ MTA Kt. Ms 5383/143.

sorozat megjelenés előtt álló két füzete is mutatja, amelyek a felsőőri magyar népszigetről, illetőleg a bácskai református magyarság meglepedéséről szólnak.¹⁵

Te, mint a Magyar Történettudományi Intézet igazgatója szíves voltál felvilágosítani, hogy intézeted a két év múlva esedékes béketárgyalásokra óhajtván felkészülni, a szlovák-magyar nyelvhatárt teljes egészében, tehát nem megyei keretek közt fogja feldolgozni, mégpedig az újkorra korlátozódva, viszont napjainkig terjedőleg, s e célból nagyméretű másolati anyagot fog gyűjteni, oly módon, hogy az anyaggyűjtés és a feldolgozás két különböző munkakörnek számít.

Terveink előadása után örömmel állapítottuk meg, hogy azok nem ellenkeznek egymással, mivel két teljesen elütő jellegű munkáról van szó.

Szíves voltál a továbbiakban biztosítani, hogy számomra nem fog hátránnyal jární az a körülmény, hogy Intézeted a miniszterelnökség dotációjának azon részét megkapta, amelyből a múltban a 'Magyarság és Nemzetiség' írói tiszteletdíjának és a disszertációk nyomdaköltségének kiutalása történt, mivel a dotációkkal együtt a terheket is elvállalván, a miniszterelnökség ígéretének megfelelően utalványozni fogod az akadémiai kiadvány írói honoráriumát és a disszertációk nyomdaköltségét. Szíves voltál továbbá megígérni, hogy miként Jakó Zsigmond és Maksay Ferenc a miniszterelnökségtől utólagos jutalmul kb. 240-240 p-t kaptak, Te sem zárkózol el különösen érdemes doktorandusok hasonló méretű megjutalmazásától, sőt a vidéki levéltári kutatásaikat is, kész- kiadásaik megtérítésével, ajánlatomra támogatni fogod.

Első biztosításodat, amely különben megegyezett a Miniszter úr szept. 9-i előszóbeli közlésével, megnyugvással, utóbbi ígéretedet pedig nagy köszönettel fogadtam.

Abban a meggyőződésben, hogy hűen foglaltam össze megállapodásunk lényegét, maradok szívélyes üdvözléssel:

kész híved
Mályusz Elemér¹⁶

Deér válasza:

„Kedves Barátom!

Mindenkor készségesen állok rendelkezésedre, ha együttműködésünk valamely számodra nem világos részletére vonatkozóan felvilágosítást kívánsz tőlem. Éppen ezért most is szívesen ismétlem el azt, amit október 2-i beszélgetésünkben lényegesnek, s a jövő szempontjából fontosnak tartok. Óhajodnak azonban, hogy f. hó 15-én kelt ajánlott levelednek egyidejűleg megküldött másolatát aláírom, illetőleg jóváhagyó záradékkal lássam el, őszinte sajnálatomra nem tehetek eleget. Nem tehetem ezt egyrészt azért, mivel leveled beszélgetésünktől és közös ügyeinktől függetlenül több — főként a Teleki Intézet belsőbb szervezetét és feladatkörét érintő — téves feltevést tartalmaz, másrészt pedig azért, mivel beszélgetésünk rögzítésének ez a módja meggyőződésem szerint nem felel meg a Teleki Intézet és a Te vállal-

¹⁵ Kálózi-Nagy Balázs: *A jászkunsági reformátusok beköltözése Bácskába II. József korában*. Bp., 1943., illetve Kovács Márton: *A felsőőri magyar népsziget*. Bp., 1942. című munkáiról van szó. Vö.: Várdy.

kozásaid természetes viszonyának. E felfogásomat egyébként az Intézet elnökségének több tagja is osztja.

Ennek előrebocsátása után rátérek okt. 2-iki megbeszélésünk két lényeges pontjának tisztázására.

1. Knieszsa István barátommal Elnökünk megbízásából közöltük Veled, hogy az ő szeptember 9-iki előszóbeli tájékoztatásának megfelelően két sorozatot a Teleki Intézet azon javadalmának terhére, mely az ő elnöki rendelkezése és utalványozási joga alá tartozik, anyagi támogatásban kívánja részesíteni. Ugyancsak megbízása értelmében érdeklődtünk azután is, hogy e támogatást ez idő szerint mily célra és mily összeg erejéig óhajtod igénybe venni. Felvilágosításaid alapján elnökünk saját hatáskörében Ila Bálint munkájának szerzői tiszteletdíjára a közelmúltban 10 000 p-t folyósított. Legyen szabad megállapítanom, hogy Elnökünknek törekvéseid iránt már annyiszor mutatott megértésre változatlanul számíthatsz. Meggyőződésem szerint sorozataid folytatását ez a jóindulat és megértés, nem pedig valaminő pontokba foglalt megállapodás biztosítja.

A m. kir. Minisztériumnak a gróf Teleki Pál Tudományos Intézet szervezése tárgyában kibocsátott 8.646/1941. M. E. számú rendelete alapján, mely a Budapesti Közlöny 1941. december 10-iki számában jelent meg, Magad is közvetlenül meggyőződhet arról, hogy az érvényben levő jogszabályok szerint nevezett vállalkozásaid kizárólag az Intézet elnökének diszpozíciója alá tartozó javadalomból, nem pedig valamely tagintézetnek, így jelen esetben a Magyar Történettudományi Intézetnek javadalmából nyerhet támogatást. Így azon kívánságod teljesítésének, hogy vállalkozásaid segélyezése a vezetésem alatt álló tagintézet javadalmának terhére, mintegy automatikusan történjék, törvényes lehetőség nincsen. Ugyancsak tévedésen alapul levedned az a feltevése is, mintha akár a Teleki Intézet, akár pedig bármelyik tagintézete a Miniszterelnökség dotációjának azon részét, melyből eddig a Te sorozataid támogatását folyósították, átvette volna. Ily rendeltetésű javadalom hiányában vállalkozásaidnak a jelenben és a jövőben a Teleki Intézet elnöke részéről történő támogatása nem valamely örökölt kötelezettségre, hanem egyedül munkád érdemének és fontosságának spontán felismerésére vezethet vissza. Meggyőződésem, hogy munkád szempontjából egyedül a támogatás tényének, nem pedig e támogatás költségvetés-technikai vonatkozásainak és jogcímének van fontossága.

2. Megbeszélésünk másik fontos pontját munkaköreink elhatárolása alkotta. Magától értetődőnek tekintettük, hogy sorozataidat, melyeknek kiadása egyrészt a Magyar Tudományos Akadémia megbízásán, másrészt pedig egyetemi tanári tevékenységeden alapult, folytatni kívánod.

Ami mármost a 'Magyarság és Nemzetiség' című sorozatodnak a Magyar Történettudományi Intézet kezdeményezésre megindított település- és népiségtörténeti munkálatokhoz való viszonyát illeti, félreérthetetlenül kijelentettük, hogy adatgyűjtésünk kizárólag bizonyos gyakorlati célokat szolgálva nem tettünk, nem kevésbé beszélhetünk a béketárgyalások bekövetkezésének időpontjáról.

Nem valamely megállapodás pontjaként, hanem csupán baráti tájékoztatásként közöltük Veled azt a szándékunkat, hogy a gyűjtött anyag tudományos feldolgozását a Te sorozatodtól eltérően nem megyék, hanem nagyobb tájegységek szerint kívánjuk

elvégezni. A feldolgozásnak ez a különbsége természetesen nem érinti az anyag összegyűjtésének egyedül lehetséges módszerét.

Abban a reményben, hogy felvilágosításaimmal a félreértéseket sikerült eloszlatnom, s hogy álláspontom ismeretében bizalommal tekintesz együttműködésünk és kiadványaid jövője felé, maradok szívélyes üdvözzel

Budapest, 1941. december 19.

kész híved
Deér s.k.²¹⁶

Mályusz Deérnek:

„Kedves Barátom!

Igen köszönöm dec. 19-i lekötelező értesítésedet, amelyben megmagyaráztad, hogy a 'Magyarság és Nemzetiség' c. sorozatnak, valamint doktori értekezéseimnek az anyagi támogatása nem tartozik a vezetésed alatt álló Magyar Történettudományi Intézetre. Felvilágosításod után természetesen nem foglak többé ezekkel a dolgokkal terhelni. Nem fojthatom el azonban csodálkozásomat: okt. 2-án miért hangoztattad előttem, többször is, hogy akár Ila Bálint könyve, akár egyes értekezések kiadása, sőt tanítványaim levéltári támogatása ügyében is Hozzád forduljak. Akkori biztatásaid homlokegyenest ellenkeztek az elnök úr szept. 9-én és 25-én tett kijelentéseivel, amelyek szerint egyenesen neki kell írnom, ha valamire szükségem van, s a jövőben igen gyakran fogunk találkozni, de ellenkeznek iménti felvilágosításoddal is. Nagyon leköteleznél, ha a homályt szíves volnál eloszlatni.

Sajnálatomra nem oszthatom nézetedet, hogy a sorozatoknak nincs szükségük tárgyi alapokon nyugvó támogatásra. Tegyük fel ugyanis, hogy valamelyik tanítványom négy év szorgalmas kutatás után akkor készül el értekezésével, amidőn én éppen nem élvezem az Általad aposztrofált jóindulatot és megértést. Munkája aligha jelenik meg és ártatlanul fog szenvedni. Ily esetben csak a minden személyi érdektől és érzelemtől független tárgyas elintézési mód, amely automatikusan érvényesül, segíthetne át az akadályokon. A megoldás, elismerem, nem könnyű, de nem is lehetetlen.

Leveled 2. pontjából őszinte sajnálattal látom, hogy a szállongó hírek, amelyeknek sokáig nem akartam hitelt adni, valóknak bizonyultak. Mindenekelőtt a leghatározottabban megismétlem, hogy munkakörüinket úgy határoltuk el, mint előző levelemben leírtam, s ha Te ma már nem is emlékszel reá, a két év múlva esedékes béketárgyalást, az arra való felkészülés és a munkálatok anyaggyűjtési jellegét félreérthetetlenül hangsúlyoztátok. Beszélgetésünkről már okt. 4-én beszámoltam levéltári munkatársaimnak, majd Domanovszky Sándornak, s így nem lehet kétséges, hogy kettőnk közül én emlékszem jobban az elhangzottakra. Nem volt ellenben szó arról, hogy intézetedben településtörténeti munkálatok kezdődjenek. Ezt a szót, munkakörrel kapcsolatban, nem is említették. Kniezsa István is, munkálatok jellegét kifejezni óhajtván, azt — mint mondotta — egyetlen szóval így jelölte meg: Újkor!

¹⁶ MTA Kt Ms 5383/144.

Egyébként, ha úgy folyt volna a tárgyalás, mint ahogyan Te emlékszel reá, utólag is kijelenthetem: azonnal megszakítottam volna.

Természetesen nincs módomban megakadályozni munkátokat. Magyarországon az írhat népiségtörténetet, akinek jólesik. Baráti jóindulattal figyelmeztetek azonban, hogy nem fog sok örömed telni a munkában, és intézetednek az nem fog dicsőséget hozni. Az emberek ugyanis — velük együtt én is — természetesnek találják, hogy új módszerrel és elgondolással, új emberek új munkát kezdjenek. Nem fogják azonban megérteni, hogy egy tíz évvel ezelőtt megtervezett munkakört, sok vesződéssel megállapított, valósággal kikísérletezett módszert egy új intézmény egyszerűen birtokába vegyen, a begyakorolt munkatársakat elvonja, s csak azért, mert a régi vezető rendelkezésére nem bocsátottak anyagi eszközöket, az újnak azonban korlátlanul van pénze, győzedelmeskedjék. A pénznek olyan diadala volna ez, hogy általános felháborodást keltene. S a kedvezőtlen megítélés bizonyára károsan befolyásolná intézeted tevékenységét, holott arra valóban igen szép és nagy feladatok várnak. Sokkal több, semhogy idegen vetésbe kellene sarlóját vágnia. A tudományos és a nemzeti érdek vallja majd mindennek kárát, noha mindketten azt óhajtjuk szolgálni. Az áldatlan következmények elhárítása érdekében még egyszer, de egyszerűen utoljára kijelentem, hogy hajlandó vagyok oly együttműködésre, amelyet élőszóval okt. 2-án, majd dec. 15-i levelemben körülírtam. (Intézeted 'a szlovák-magyar nyelvhatárt teljes egészében, tehát nem megyei keretek közt fogja feldolgozni, mégpedig az újkorra korlátozódva, viszont napjainkig terjedőleg, s e célból nagyméretű másolati anyagot fog gyűjteni, oly módon, hogy az anyaggyűjtés és a feldolgozás két különböző munkakörnek számít'.)

Tartozom azonban annak kijelentésével, hogy ily együttműködésre engem nem személyi, hanem tisztán tárgyi érdekek ösztönöznek, következőleg feltételeim elfogadásával nem teszel nekem baráti szívességet. Bármint döntesz, vagy dönt az elnökség, én a megkezdett munkámat tűzön-vízen keresztül folytatni fogom. Hivatást láttam a kezdeményezésben, hivatásnak érzem a folytatást is. Az akadályok nem riasztanak el. Minél több támad, annál vonzóbb számomra a feladat. Egyes-egyedül az az érzés bír az engedékenységre, hogy még igen sok elvégzésre váró munkát látok magam és valamennyi magyar historikus előtt.

Szívélyes üdvözléssel
kész híved
Budapest, 1941. dec. 27.

Mályusz Elemér s.k.¹⁷

Deér válasza Mályusznak:

„Kedves Barátom!

Legutóbbi leveledből úgy látom, hogy a szóban forgó kérdés elintézését a további írásbeli megvitatás aligha mozdítaná elő. Ezért arra kérlek, hogy a jövő hét valamelyik napján tisztelj meg azzal, hogy a közvetlen eszmecsere során kölcsönös

¹⁷ MTA Kt Ms 5383/145.

megértéssel meg fogjuk találni a mindkettőnket kielégítő megoldást. Látogatásod időpontjáról szíves telefonértesítésetet kérve (143-042) szívélyesen üdvözöl

Budapest, 1942. január 3.

tisztelő igaz híved
Deér s.k.¹⁸

Mályusz a következőket válaszolta:

„Kedves Barátom!

Január 3-i soraidra válaszolva sajnálattal közlöm, hogy a szóbeli eszmecsere, okulva 2-i tapasztalataimon, nem tartom célravezetőnek. December 27-i — úgy hiszem világosan megfogalmazott — levelemben egy pontra nézve felvilágosítást kértem Tőled, az együttműködés módját pedig megjelöltem. Mivel mindkét ügyre vonatkozólag válaszodat könnyű megfogalmaznod, arra kérlek, hogy ezt írásban légy szíves közölni. Nagyon leköteleznél azonban, ha már a legközelebbi jövőben válaszod birtokába juttatnál.

Szívélyes üdvözlettel kész híved
Budapest, 1942. január 6-án

Mályusz Elemér s.k.¹⁹

Deér válasza:

„Kedves Barátom!

Január hó 3-án kelt levelemben azzal a szándékkal kértelek fel a vitás kérdések közvetlen megtárgyalására, hogy e megbeszélés során munkamegosztásunkra vonatkozó s a Magyarság és Nemzetiség című sorozat további kötetének megjelenését, másolati anyag átengedése révén, biztosító javaslatot tegyek. E javaslatot levelemmel egyidőben dolgoztam ki, foglaltam írásba s csatoltam az eddigi levélváltásunkat tartalmazó ügyirathoz.

Legutóbbi leveledből sajnálattal értesültem arról, hogy e megbeszélésre nem vagy hajlandó. Ily körülmények között nem áll módomban, hogy a nevezett ügyre akár szóban, akár írásban visszatérjek. Egyben szíves tudomásodra hozom, hogy levélváltásunk alapján megtettem azokat a lépéseket, melyeket a Részdről intézettemmel és személyemmel kapcsolatban elhangzott állítások és feltevések szükségessé tesznek.

Szívélyes üdvözlettel
Budapest, 1942. január 9-én.

kész híved
dr. Deér József s.k.
egyetemi ny. r. tanár,
igazgató²⁰

¹⁸ MTA Kt Ms 5383/146.

¹⁹ MTA Kt Ms 5383/147.

²⁰ MTA Kt Ms 5383/148.

Deér e Mályusznak küldött válaszához mellékelte a vele folytatandó megbeszélések céljára január 5-én készített ajánlatát:

„I.

A Magyar Történettudományi Intézet a magyar-szlovák nép- és nyelvhatár XVI–XVII. századi történetének kutatását és feldolgozását, valamint az ebből nyert eredmények közzétételét határozta el. E kizárólag nemzetiségtörténeti célú vállalkozás nem terjeszkedik ki az egyes felvidéki megyék egész területének monografikus jellegű település- és népiségtörténeti ábrázolására, hasonlóképpen feladatkörén kívül esik az illető megyék társadalmi és gazdaságtörténeti célú feldolgozása is. A fenti eltérések figyelembevételével megállapítható, hogy egyrészt a Magyar Történettudományi Intézet vállalkozásának, másrészt a 'Magyarság és Nemzetiség' című sorozatnak célkitűzései lényegükben különböznek egymástól.

II.

Egyezik viszont a nevezett vállalkozás és a nevezett sorozat adatgyűjtésének módszere és terjedelme. A nyelv- és néphatár megállapítására irányuló törekvés a feldolgozás szempontjából szélesebb körű, éspedig a tekintetbe jövő megyék egész területére kiterjedő település- és népiségtörténeti adatgyűjtést teszi szüükségessé.

III.

Az adatgyűjtés módszerének és terjedelmének ez az egyezése lehetővé teszi a Magyar Történettudományi Intézet részére, hogy a gyűjtött anyag alapján a Felvidék megyéinek részletes település- és népiségtörténeti feldolgozására irányuló 'Magyarság és Nemzetiség' című sorozatot támogassa. A Magyar Történettudományi Intézet ezért tulajdonjogának fenntartásával készséggel vállalkozik arra, hogy az általa gyűjtött forrásanyagot a nyelv- és néphatárra vonatkozó kutatások eredményének közzététele után Mályusz Elemér professzor úr, vagy általa kijelölt munkatársai rendelkezésére bocsássa.²¹

Hajnal István Hóman beadványa nyomán szintén készített a Kar részére egy feljegyzést, melyben elismerte, hogy Mályusz megsértette a minisztert. Ennek ellenére megvédte a népiségtörténeti kutatások vezetőjét, mondván, azt nem lehet mondani, hogy Mályusz nem haladt előre s eredményei csekélyek.

„Tekintetes Kar!

Legyen szabad ismételtén megokolnom azt, hogy miért tartok szükségesnek egy kari határozatot, amely kimondja, hogy a miniszter úrnak megszavazott bizalom és elégtétel nem jelenti azt, hogy a Kar a Teleki Intézet vezetőségének eljárását Mályusszal szemben mindenképpen igazoltnak látja.

Sajnálatosnak tartom, hogy a miniszter úr irata ezt az kérdést belevegyítette az őt ért méltatlan sértés kérdésébe. Az elégtétel megadását, ismételtén hangsúlyozom, feltétlenül szükségesnek tartom; de azért, mert Mályusz sértő magatartását elítélem,

²¹ MTA Kt Ms 5383/150.

még akkor is, ha mint állítja, az Intézet, sőt a miniszter úr eljárása sérelmes lett volna vele s tudományos akciójával szemben.

Azonban a miniszter úr irata az Intézet eljárását mindenben helyesli, az intézet vezetőinek információja alapján Mályuszt valóságnak meg nem felelő állításokkal vádolja meg. Sőt, miután bizonyítgatja a saját és az Intézet megértő és hathatósan támogató magatartását, mégis helyet ad irata a feltevésnek, hogy az akció vezetésére Mályusz alkalmatlan, s az *eddigyi eredmények állítólagos csekélyisége az ő 'tévedéseinek'*, s 'modorának' tulajdonítható. (Hajnal István kiemelése — E. V.)

Tekintetes Kar! E kérdésben egy tudós egzisztencia teljes elítélése foglaltatik. A beállítás, hogy Mályusz akciója kevés eredményt hozott, ellenkezik egész tudós közvéleményünk eddigi felfogásával. Mindnyájan az utolsó évtized tán legjelentősebb történettudományos kezdeményezésének tartottuk Mályusz akcióját; ez kétségtelen, hiszen a Teleki Intézet is ezért vette fel fokozott, nagyobb arányú szervezettel s eszközökkel végrehajtandó programjának. Kilenc év alatt két hatalmas munka jelent meg az akció keretében, egészen új, európai viszonylatban is kétségtelen érvényű módszerekkel egész nemzeti múltunk megítélésére új, meggyőző, felemelő eredményekkel. Az Akadémia, a Történelmi Társulat s más tudományos társulatok s maga Egyetemünk is több ízben méltatták s elismerték az eredményeket. Köztudomású, hogy az elszakított területek visszaszerzését illetőleg kormányzatunk is a Mályusz akciója által kiképzett munkaerővel dolgoztatta ki a magyar igények történeti megokolását. Ha nem is készült el teljesen két nagyarányú munkánál több — ami azonban szintén több ezer nyomtatott oldalnyi kötetet jelent —, úgy a szakemberek kiképzett sora, amivel a Teleki Intézet az akciót a maga részéről is folytatni akarja, Mályusz teremtése. A módszer kialakítása mindig a legnehezebb része a tudós munkának, fáradtságos és idővesztéses, de egyben döntő része a munkának; nem lehet csak az ennek alapján tényleg elkészült s megjelent eredményekkel lemérni ennek jelentőségét.

Nem vonom kétségbe Mályusz egyéniségének nagy hátrányait a munkaszervezet vezetésére nézve, de ezek adottságok, amikkel szemben bölcs intézkedések szükségesek lehetnek — azonban mégsem szolgálhatnak az eredmények megítélésének alapjául.

Aminthogy a miniszter úr irata mégis felveti ezt a kérdést és határozottan sikerelenséget állapít meg, kénytelen vagyok itt a támogatás minőségére is kitérni, amely támogatásban a miniszter úr részéről Mályusz akciója az elmúlt 9 évben részesült. E támogatás végső összege 13 210 pengő; s csak most, legújabbban, ismét 10 000 pengő. Tucatnyi szakember dolgozott hosszú éveken át; ez az összeg az ő bármilyen vékony javadalmazásukra is kétségkívül igen csekély. Holott a koncepció az volt, hogy már munkaközben is részesüljenek bizonyos ellenértékben; a valóságban azonban kétségtelenül csak az önzetlen munkakedv tartotta meg őket feladataik mellett. Ha lassan haladt a munka, s ha egyesek fel is adták azt, kétségtelenül ennek is tulajdonítható be. Nem fogadható el tehát az az érvelés, hogy azért volt kevés a dotáció, mert lassan haladt a munka. Állandó, biztos, meghatározott dotáció kétségtelenül intenzívebbé tette volna a munkát. Tudtommal ezért akarja a Teleki Intézet is rendszeresebb javadalmazásban részesíteni azokat, akik az átveendő munkálatokban részt fognak venni — nem is szólva arról, hogy az erre begyakorolt

szakemberek közül többen, egyenesen ezzel a programmal, a Intézet kinevezett, állandóan javadalmazott alkalmazottai közé vétettek fel. Ezenkívül pedig az Intézet a maga részére átveszi a Mályusz alatt készült munkálatokat, adatgyűjtéseket, az eddiginél bővebb honoráriummal elégtétven ki az illető szakembereket. Voltak tehát eredmények, amik jutalmazására Mályusznak nem adatott meg a lehetőség, amíg az Intézet rendelkezésére bocsáttattak az erre szükséges összegek.

Úgy látom, T. Kar, hogy a miniszter úr informáltsága e kérdésben egyoldalú volt, s hogy a Karnak nem szabad elfogadnia ezt az információt, ami tudományos életünkben nagy bonyodalmakat okozna.

A miniszter úr igenis gondjaiba vette Mályusz akcióját, de nem oly mértékben, mint azt most az Intézet kezeire kerülendő akciót támogatni szükségesnek látja. A miniszter úr nagyvonalúságot, önuralmat tanúsított Mályusz helytelen fellépésével szemben; de kétségtelen, hogy nem volt bizalma Mályusz egyéniségében. Ami, persze, még nem menti Mályusz mindenképpen elítélendő sértő magatartását vele szemben. Nem volt bizalma; ez kitűnik azon megjegyzéséből is, amely szerint aggodalmi voltak Mályusznak karunkra való kinevezésével szemben. Ez a megjegyzés arra a megállapításra készlet, hogy Mályusz kinevezése tudományos szempontból a legteljesebben beváltotta a legszebb reményeket is, kitűnően képzett, alaposan, bátran mondhatni, ridegen megfigyelmzett szakemberek sora került ki Mályusz kezei alól — és szerencsének mondható, hogy nem más, tán behízgelőbb modorú, de tudósok jelentéktelenebb egyéniség foglalta el a kérdéses katedrát.

Mályusz egyéniségének kétségtelenül vannak igen hátrányos oldalai, amik ellen talán, mint jelen esetben is, erőteljesen fel kell lépni — de ez nem vezethet az ő élete munkájának teljes elítélésére. A két kérdést nem szabad egybekeverni. Őszintén szólva úgy látom, hogy a miniszter úr Mályuszt illetőleg már hosszú idők óta egyoldalú információk hatása alatt áll.²²

Hajnál készített egy nyilatkozattervezetet is, melyben Hómant védte meg, mondván, hogy nem volt akadályozója a népiségtörténeti kutatásoknak. A nyilatkozat a *Századok* hasábjain jelent volna meg, s tervezett aláírói között szerepelt Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Szekfű Gyula és Lukinich Imre is.

"Mályusz Elemér egyetemi tanár tollából az 'Egyedül Vagyunk' számaiban egy cikksorozat jelent meg történettudományunk mai mozgalmairól. E közlemények egyes részei, bár név említése nélkül, szokatlan hangon kifogásolják a Történelmi Társulat elnökének, Hóman Bálintnak állítólagos tartózkodó magatartását a népiségtörténeti kutatás akciójával szemben, amely akciót Mályusz kezdeményezte és vezette; s kifogásolják azt, hogy e kutatásokat Hóman Bálint, mint kultuszminiszter, az eredeti szervezet megosztásával, a 'Gr. Teleki Pál Történetkutató Intézet' szervezetébe illesztette be.

Mint ezen tudományos és nemzeti szempontból oly fontos akciót mindig nagy méltánnyal figyelemmel kísérő szakemberek, kötelességünknek tartjuk az érdeklődő közönség tájékoztatását, annak a megállapítását, hogy Elnökünk a népiségtörténeti kutatásokat kezdeményezésüktől mindig a legnagyobb megértéssel kísérte, tudós és hivatalos támogatásban részesítette. Mályusz Elemér érdemeit e téren senki sem akarja

²² MTA Kt Ms 5383/156.

kevesbíteni, s nyilván csak a szakembernek elfogult túlbuzgalma saját céljai iránt vezette őt arra, hogy a lehetőségekkel nem számolva elégedetlen a támogatással. Hóman Bálint, Mályusz nyilatkozata szerint is, további teljes erkölcsi és anyagi támogatásról biztosította az ő munkásságát akkor, amikor a népiségtörténeti kutatást felvetette a Teleki Intézet programjába; a tudós ambíciójának legszebb ösztönzése, amidőn módszereinek és feladatainak továbbképzését új munkaszervezetek vállalják magukra, elismervén a tudós kezdeményeinek szakértő útmutatásait. Ha Mályusznak ezzel kapcsolatban érzékenykedésre lett volna oka, a nehézségek elhárítására bizalommal kellett volna a kultuszminiszter úrhoz fordulnia.

Szükségesnek tartjuk mindezekben nyilvános állásfoglalásunkat, hogy megelőzzük annak a téves nézetnek az elterjedését közvéleményünkben, mintha e tudományos és nemzeti munkában bármely résztvevő szakember között lényegbevágó véleménykülönbség merült volna fel.

Domanovszky, Szentpétery, Szekfű, Lukinich, Hajnal.²³

Deér József és Hajnal az ügyben külön levelezést folytatott. Hajnal István levele Deér Józsefhez a kari ülés után:

„Kedves Barátom!

A Mályusz ügyben oly álláspontra helyezkedtem, amiből logikusan várhattam, hogy Te, Kniezsa barátunkkal együtt, neheztelni fogtok rám. Ezért már eleve is szándékom volt Nektek számot adni indokaimról. Én tudniillik igenis szeretek lehetőleg jóban lenni mindenkivel, akiben értéket látok. E magyarázkodásomnak igenis az a célja, hogy ne lássatok bennem ellenfelet, hanem csak valakit, aki egy bizonyos ügyben kénytelen volt helyteleníteni magatartásokat. Ebből következhet talán egy ideig bizonyos érzékenység egymás közt, de a magam részéről semmi esetre sem az, hogy ellenszenvvel kísérjem működéseiteket. Azt hiszem, a múltban Ti mindketten csak megértést s megbecsülést tapasztaltatok tőlem, bármily jelentéktelen momentum is volt ez a Ti pályátok számára. Az illető ügyben álláspontomat előadtam ott, ahol kellett: ezzel részemről be is fejeztetett az ügy, ha nem késztet újra rá valami hivatalos szerep, senki sem fogja hallani róla újra a véleményemet.

Természetes, hogy a miniszter Urat ért igaztalan sértés ügyében a teljes elégtételadás mellett foglaltam állást, sőt az én gondolatom volt, hogy a Karon kívül is nyilatkozzunk, történészek, mellette. Az ő nobilis magatartása az egész ügy folyamán meghódította mindenki szívét.

Én a kérdéses ügyről először csak akkor hallottam, amikor, emlékszel, a Német Tudományos Társaság estélyén együtt voltunk, s hazafelé Mályusz hozzám csatlakozott. Vagy öt év óta először állt össze velem hosszabb beszélgetésre, amióta összekülönböztünk. Panaszkodott rátok, én azzal végeztem, hogy szokott túlérzékenységet kiüzdje le, ne fantáziáljon, amit nekem elmondott, azt csak a gyanú és bizalmatlanság teheti nagy ügyvé, viszont ha a jövőben mégis úgy fejlődnek a dolog,

²³ Hajnal nyilatkozattervezete mind a Domanovszky-, mind a Hajnal-hagyatékban megtalálható, MTA Kt Ms 4524/425., illetve Ms 5383/158. számú jelzetek alatt. A Századokban nem jelent meg.

hogy az ő érdemes tudományos vállalkozását érné méltánytalanság, mégpedig nem az ő elképzelésében, hanem nyilvános üggyé avatva az ügyet, úgy persze kész vagyok mellette felszólalni.

Eztán egy szót sem beszéltem vele az ügyről egészen a tegnapi napig, a kari értekezletig. Kerültem az érdeklődést nála, mert nem akartam, hogy biztatást lásson ebben. Másoktól hallottam egyes megjegyzéseket, amelyekből kivettem, hogy elfajult a dolog. Hallottam előadásáról az evangélikusoknál, de nem gondoltam rá, hogy az üggyel függ össze. Cikkeit csak az ügy kipattanásakor kértem kölcsön valakitől, addig csak annyit tudtam róluk, hogy támadják a minisztert. Végül Domanovszky tájékoztatott a miniszter energikus fellépéséről, s egyértelműen az elégtételadás mellett foglaltunk állást.

De már akkor hangoztattam, hogy Mályusz érdemeit nem szabad azért kétségbe vonnunk, és hogy a Köztetek keletkezett vitában nem szabad ez elégtétel által a Ti feltétlen igazolástokat s Mályusz éltélését kimondanunk. A hírek ugyanis erről mind mérgesebbekké váltak, és nem volt módomban, hogy utánajárjak, még csak kérdezősködni sem akartam, mi igaz belőlük, Mályusszal a dologról nem akartam beszélgetni, s ezért Tihozzátok sem mehettem tájékoztatásért. Egyáltalán az volt a felfogásom, hogy tartózkodjak bármilyen beavatkozástól e zavaros ügyben, amelyben Mályusz érzékenységet, merevséget, bántó bizalmatlanságát mindenestre egyik tényezőnek tartottam.

Másrészt azonban azt senki sem verheti ki a fejemből, hogy Mályusznak nagy érdemei vannak az akció körül. A kezdeményezés az övé. A módszerek kialakítása az ő vezetésével történt meg. Tanúja voltam akkoriban, hogy évekig mennyire foglalkoztatta a vállalkozás, szerény pénzügyi eszközökkel, s minden anyagi jutalmazásról lemondva. Nem akarom ezzel háttérbe szorítani munkatársainak érdemeit, különösen Kniezsáét és Szabó Pistáét. A tudós módszeralakítás művében ők is nagyszabású részesek. De a megalapozó és a teljes történeti sokoldalúságot érvényesítő munkát Mályusznak tulajdonítom. S velem együtt az ügghöz közel álló szakemberek túlnyomó része is, csak pár kivételt hallottam eddig másként vélekedni.

Hallottam már régebben is Mályusz szerencsétlen modoráról munkatársaival való érintkezésében. Nem kell előttem bizonyítani, hogy e panaszoknak volt alapjuk. Magamban azt is helyteleníttem, hogy Mályusz más nagyobb feladatokat is vállalt közben, amik kétségtelenül elvonták az akció vezetésétől. S mégis: ő volt a vállalkozás kezdeményezője, megalapozója, első igen szép eredményei az ő vezetése alatt mutatkoztak, a képzett munkatársak egész sora áll most a további munka rendelkezésére.²²⁴

Deér válasza:

„Kedves Barátom!

Köszönöm a leveledben megnyilatkozó baráti őszinteséget. Nem szándékozom megállapításaidal vitába szállni, vagy eljárásomat mentegetni, mert annak helyeségéről ebben az esetben teljesen meg vagyok győződve. Mindössze arra hívom fel a

²⁴ MTA Kt Ms 5383/162.

figyelmedet, hogy szándékaim csak Mályusz Elemérről folytatott levelezésem egészéből, főként pedig abból a Pro memoriából állapíthatók meg, melyet a vele folytatandó személyes megbeszélés céljára és elutasító válaszána vétele előtt munkatársaimmal egyetértésben készítettem el, s melynek elfogadása minden méltányos igényt kielégített volna. December 19-iki levelem ezekből az összefüggésekből ki nem ragadható, s álláspontom kifejezésének már azért sem tekinthető, mivel abban bizonyos illetéktelen pretenziókkal szemben kellett védekezniem. Forráskritikai kiindulópontoddal tehát nem értek egyet.

Baráti őszinteséged ugyanakkor arra kötelez, hogy hasonló őszinteséggel mondjam el én is a magam véleményét. Mályusznak, mielőtt az 'Egyedül Vagyunk'-ig eljutott, igen hosszú kíméleti időben volt része. Már a középkori nemzetiségi politikáról írott tanulmányának²⁵ petit-tel szedett befejező sorai egynéhányunkra — ismét név nélkül — oly megállapításokat tartalmaztak, melyek a mostanihoz hasonló fellépést teljes mértékben indokoltá tettek volna. Mályusz nem jutott volna cikksorozatáig és a pénteki kari ülésig, ha éveken keresztül nem azt tapasztalja, hogy korlátlan elnézésre számíthat. Annak bebizonyosodásától, hogy a helyzet mégsem ez, egy jobb atmoszféra kialakulását várom s ezért visszatérek a levelem elején tett azon megállapításomhoz, mely szerint úgy kellett történniök, ahogyan történtek.

Szeretettel köszönt tisztelő igaz híved és barátod

Budapest, 1942. február 24.

Deér József²⁶

Hajnal Mályusznak is írt egy levelet:

„Kedves Barátom!

Délelőtti beszélgetésünkben azt a vádat emelted ellenem, hogy sajnálatos fellépésednek a most lefolyt ügyben az én mulasztásom volt az oka, másoké mellett, nem adván támaszt neked a Téged ért méltánytalanságokban.

Emlékeztetlek arra, hogy egyetlen véletlen beszélgetésünkben is figyelmeztettek, nem történtek még véleményem szerint olyan támadások ellened, amiket közüggé lehetne tenni. Egyébként sem volt az az impresszióm, hogy Te a beszélgetést olyan információnak szánod, ami felhívás a beavatkozásra. De ha erre fel is szólítottál volna, kitértem volna előle, minthogy már eleve is Téged is hibásnak tartottalak az ügyben, ismerve gyanakvó és rideg magatartásodat mindenkivel szemben, aki nem cselekszik egészen tetszésed szerint.

Te hosszú évekkkel ezelőtt bántó módon kiadtad az utamat. Fáradságomba került, hogy legalább addig ne fadjon el a dolog, hogy régi barátság után minden érintkezés meg ne szakadjon közöttünk. Én mégsem mulasztottam el semmit, hogy érdemeidnek, ha éppen arra került sor, elismerést ne igyekezzek szerezni. Úgy látom, Te ezt is úgy magyaráztad, hogy amikor aztán egyszer végre mégis bizalmasabban szóba állasz velem, siessek vakon hadakozni érted.

Én ezzel szemben szóltam ugyan pár kollégának, akiket egyébként már Te is tájékoztattál, mégpedig nemcsak véletlenül, mint engemet, s fel is vettem egy

²⁵ Mályusz Elemér: *A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok*, 1939.

²⁶ MTA Kt Ms 5383/161.

megbeszélés tervét, amelyben higgadt magatartásra igyekeztünk volna bírni. E tervet elejtettem, minthogy Téged ismerve csak az jöhetett volna ki belőle, hogy Te támaszt, biztatást vélsz bennünk még hirtelenebb és erősebb fellépésekre.

Amikor a miniszter iratmellékleteit át tanulmányoztam, s ekkor először győződhettem meg kézzel foghatóan, hogy Deérék részéről nagy hibák történtek: nevezetesen, Deér iratából, amelyben mindenféle szabályozó megállapodás elől ki akar térni. Ez az egyetlen kétségtelen s felhasználható bizonyíték, amire ellenük támaszkodni lehetett.

Te fellépésedben a miniszter ellen nem voltál tekintettel régi körödre, amelyet mindmáig azonosítanak Teveled. Mindenkit ránk szabadított ez az alkalom, aki ellen eddig sikerrel védekeztünk. Sértéseid után merészségnek számított minden hang, amely bármiképp is melletted szólalt fel.

Én mégis megtettem az értekezleten. Én voltam az egyedüli, aki nyomatékosan rámutattam Deérék hibájára, a Téged ért méltatlanságra. Elaborátumot készítettem erről, amit a Kar elé akartam terjeszteni az esetben, ha ott a Te eljárásod indokait ellenségesen tárgyalnák. Ez iratomról a másik fél tudomást szerzett és felkészülve vonult be az ülésre.

Amikor Tőled, szemrehányások után, elváltam, és az ülésterembe léptem, fenyegető megjegyzésekkel rohamoztak meg felszólalásom esetére.

Egész magatartásomban az ügy tárgyas meggondolása vezetett, s aztán meggyőződésemnek köntörfalazás nélküli érvényesítése. Új ellenségeket szereztem magamnak. A miniszter valószínű bizalmatlanságáról nem is szólva.

Az egész esetből ismét azt a tanulságot vonom le, ami már régen is kétségtelen volt: hogy Te jogosnak érzel minden kíméletlen magatartást velem szemben, s tőlem megköveteled, hogy vakon kiálljak érted, úgy s amikor a magad szándékának megfelel. Ez alapon a barátságnak még a látszata sem tartható fenn.

Anélkül, hogy kollegiális érintkezést ezzel érinteni akarnám, felkérlek, kímélj meg ezentúl minden közléstől, ami a magad ügyeit érinti.²⁷

Mályusz válasza:

„Kedves Pista!

Nagy sajnálkozással, mondhatnám megdöbbenéssel olvastam leveledet, amikor ma, hétfőn ebédre hazajöttem. Azonnal kerestelek telefonon, de lakástok nem jelentkezett. Így hát a körülményesebb úton, levélben próbálom a zavart eloszlatni.

Ami megdöbbenett, az a kijelentés volt, hogy barátságunk régen megszakadt volna. Ezt nem éreztem eddig s így nem is érezhettem. Az igaz, hogy életünk (a gyerekek jövetelével) alaposan megváltozott, a munkám még jobban az íróasztalhoz kötöttem, mint korábban, magam pedig úgy éreztem, hogy személyi ügyeim előadásával nem illik senkit sem, legkevésbé pedig a barátot terhelni — mindebből azonban, biztosíthatlak, nem lehet a baráti érzelmek kihülésére következtetni. Terhedre a jövőben sem szeretnék lenni, s bizonyára elhiszed, hogy nem számításból írok most Neked, de hálámra biztosan számíthatsz. (Aminthogy hálás is vagyok kiállásodért és sok egyébért.)

²⁷ MTA Kt Ms 5383/163.

A pénteki nap, elismerem, nem éppen a legalkalmasabb időpont volt a kimagyarazkodásra. Bántani és — pláne — megsérteni azonban, elhíheded, igazán nem akartalak. Ha a dolognak ilyen látszata lett volna, azt nagyon sajnálom.

Egyébként szívem szerint ezt szeretném mondani: Egye meg fene az egészset s ne marhaskodjunk. Csak nem tudom, lehet-e még ma, amivel húsz év előtt a hasonló ügyeket elintéztük,ilyent mondani, megengedi-e méltóságunk.

Akár igen, akár nem, én mindenesetre a régi barátsággal öllelek.

Budapest, 1942. február 23.

Mályusz Elemér²²⁸

Az ügyben végül a kari tanács 1942. február 20-án tartott rendkívüli ülése hozott határozatot. Ezt azonban megelőzte Mályusz deklarációja, melyben megköveti miniszterét.²⁹

A kari ülésnek az ügyben elfogadott végső állásfoglalása:

„Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi Miniszter Úr, mint Karunk doktora és volt tagja, Karunk iránti jóleső bizalmának jeléül, magasrendű tudományos felfogástól vezérelve, a Kar tudományos és erkölcsi tekintélyéhez fordult elégtételért. Karunk egyik tagjának Mályusz Elemér nyilv. r. tanárnak azon eljárása miatt, hogy őt folyó évi január hó 22-én hozzá intézett levelében, és burkoltan az 'Egyedül Vagyunk' című folyóirat 1942. január 15-i számában megjelent cikkében személyében és tudós becsületében élesen megtámadta.

²²⁸ MTA Kt Ms 5382/160.; Az ügyben megszólalt Domanovszky Sándor is. Részlet a Mályuszhoz írt február 3-i keltezésű leveléből:

„Kettőnk között áll a harc. Rajtad sérelem esett, amely mondjuk kilendített egy pozícióból. Ez olyasmi, ami az élet folyamán emberek közt számtalanszor megesisik. Te visszavágtál, és olyan lépéseket tettél, amelyeket a harc szabályai szerint nem volt okos megkockáztatni. Egy embernek egész múltját, tudományos munkásságát, érdemeit a legkíméletlenebb, elfogult kritika tárgyává ttedd, olyan módon, hogy nem csak őt sebezted, hanem különböző körökben keltettél ellenszenvet nem az ellen, akit támadni akartál, hanem önmagad ellen. Ez súlyos hiba volt. Meg kell vallanom, ha ellenem intézne valaki olyan támadást, mint Te a minisztered ellen ttedd, minden eszközt igénybe vennék, hogy a rajtam esett sérelmet megtoroljam. Mert hiszen támadásaid olyan természetűek voltak, amelyek nem csak sérteni, de egyenesen kipellengérezni akarták az ellenfelet. Hogy ilyen körülmények közt a miniszter hajlandó volt bizonyos elégtétel fejében eltekinteni a sérelemtől, azt bizonyítja, hogy nobilis ellenfél.”

„Ha a dolog a Kar elé fog kerülni, a kérdés úgy lesz föltéve, összeegyeztethető-e az egyetemi tanári méltósággal és a tudósok mindegyikére kötelező tárgyilagosság szellemével az a hang, amellyel őt személyében, tudósi becsületében, valamint miniszteri minőségében súlyosan sértő inszinuációkkal illetted, és ezek alátámasztására a valósággal ellenkező állításokat kockáztattál meg. Ez tehát azt produkálná, hogy a Kar és a nyilvánosság előtt, mintegy a Kar által kényszerítve, add meg a szükséges elégtételt. Régebbi adataidra vonatkozólag tanúskodni fognak a miniszter mellett Thienemann Tivadar, Horváth János és Szekfű Gyula. Ez az ügy semmiképpen sem végződhetik rád nézve kedvező eredménnyel és elindíthat egy lavinát, amelyről ma nem lehet tudni, hol fog megállni. A közvélemény egyáltalán nincs melletted.”

Domanovszky levele az MTA Kt Mályusz-hagyatékában található.

²²⁹ Mályusz deklarációját közli még Horváth László Béla: *Hóman Bálint utolsó évei. (1945–1951.)* Sic Itur Ad Astra, 1993. 2–4. sz. 213.

A Kar természetszerűleg a tudományos kritika teljes szabadságának álláspontját vallja, amellyel azonban a tárgyilagosság hiánya éppúgy nem egyeztethető össze, mint ahogy nem adhat módot burkolt gyanúsításokra és a tudományos becsület megtámadására. Épp ezért a kar megnyugvással fogadja dr. Mályusz Elemér nyilvános rendes tanár következő nyilatkozatát:

„A Kar iránti mély tisztelettel kijelentem s őszintén sajnálom és mélyen fájjalom, hogy a Miniszter Urat akár személyében, akár tudós becsületében szándékom ellenére, bizonyos, mint baráti felvilágosításokból utólag meggyőződtem, téves feltevésekből kiindulva megsértettem.

Ennélfogva az 'Egyedül Vagyunk' 1942. január 1-i és 15-iki számaiban közölt cikkemben foglalt azon kijelentéseimet, amelyek az említett téves informálódásokon alapulnak és a Miniszter úr személye, vagy tudós egyénisége ellen irányulóknak látszanak, visszavonom. Egészen személyesnek szánt és felindult lelkiállapotomban írott 1942. január 22-i levelemnek éleshangú fogalmazásáért pedig megkövetem a Miniszter Urat.”

A Kar ez alkalommal szükségét érzi, hogy kifejezésre juttassa a vallás- és közoktatásügyi Miniszter Úr iránt érzett változatlan meleg szeretetét és ragaszkodását, valamint tudós egyéniségnek különös nagybecsülését.³⁰

Sajtó alá rendezte, az összekötő szövegeket és a jegyzeteket írta
Erős Vilmos

³⁰ A kari ülés jegyzőkönyve az ELTE BTK levéltárában található. Ide még az a megjegyzés kívánczik, hogy Hóman a Magyar Történelmi Társulat 1943. június 10-i közgyűlésének bevezető előadásában visszatért Mályusz támadására, sőt az előadás gerince a fiatalabb történetész által szorgalmazott nép-nemzet fogalom visszautasítása volt. (Hóman elnöki megnyitója a *Századok* 1943-as évfolyamában olvasható.)

Mint ismeretes, Hóman itt együttesen utasította el Baráth Tibor és Mályusz népnemzeti felfogását. Baráth Tibor koncepcióját *Az Új Magyarország történetírása (Új Európa, 1942. I. évf. 1. sz.)* című cikkében fejtette ki, ahol a tér, faj, totalitás fogalmainak a történetírásba való adaptálását követelte. Nézeteivel Hajnal István szállt szembe (Baráth Tibor: *Az új Magyarország történetírása. Recenzió a Századok 1942-es évfolyamában.*) Hajnal, bár elismerte Baráth fogalmainak bizonyos mértékű jogosságát, alapvetően elutasította az akkor Kolozsváron tanító történetész felfogását. Felhívta Baráth figyelmét, hogy az utolsó két évtizedben is születtek figyelemre méltó történettudományos teljesítmények, s ezek közül saját, az intellektualizmus fejlődését vizsgáló munkáit, ezen felül például Szilágyi Lóránd és Istványi Géza kutatásait, valamint Mályusz népiségtörténetét emelte ki.